

HUMANISTIČKA SUŠTINA NERETVE I SUTJESKE

Jugoslovenska revolucija je sobom nosila jedno humanije društvo i u svim periodima svoga razvoja, skoro u svim oblastima ispoljavala, rađala, stvarala i realizovala najplemenitije ljudske ideale i to u posebnim uslovima borbe protiv fašističke i buržoaska dehumanizacije čoveka i društva. U sebi je sadržavala i ostvarivala veliku etičku i humanu poruku — snaga revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta je u onome što nosi i donosi društvu, koliko i na koji način utiče na očovečenje čoveka. Ostvarujući ovu etičku — humanističku poruku, ona je pobedila i omogućila stvaranje novih, socijalističkih društvenih odnosa u kojima postoje svi neophodni preduslovi za humanizaciju čoveka i društva.

Proleterskoj — socijalističkoj revoluciji uopšte, a jugoslovenskoj napose, imanentan je socijalistički humanizam. Po Marksu, buržoaska revolucija vodi ka političkoj, a proleterska ka ljudskoj emancipaciji. Naša revolucija je još u oslobodilačkom ratu otpočela proces ljudske emancipacije jugoslovenskog društva. Ispoljavajući se u specifičnim uslovima okupiranosti zemlje jugoslovenska socijalistička revolucija, rešavajući istovremeno i uporedo dva osnovna zadatka — oslobođenje zemlje i stvaranje temelja socijalističkog društva — doprinosila je razvoju Marksova humanizma. U toj specifičnosti razvoja revolucije rađale su se i mnoge prisutne humane i etičke vrednosti utkane u savremeno samoupravno jugoslovensko društvo.

Naša revolucija je u revolucionarnoj praksi verificirala fundamentalne vrednosti socijalističkog humanizma. Ona je istovremeno obogatila proleterski humanizam novim vrednostima. Sve ono što je bila skriveno u ljudima, što je deformisao kapitalizam u čoveku, revolucija je vraćala ljudima omogućavajući im da se do kraja ispolje.

Sve afirmisane humane vrednosti, koje su najevidentnije došle do izražaja u bitkama na Neretvi i Sutjesci, biće samo delimično obrađene, jer njihovo osmišljavanje i naučno zasnivanje zahteva daleko više vremena i prostora.

Bitke na Neretvi i Sutjesci zauzimaju posebno mesto u ostvarenju socijalističke revolucije i oslobodilačkog rata sa vojno-po-

litičkog stanovišta, ali se njihov značaj ne iscrpljuje time. One su dale veliki doprinos u realizaciji već stvorenih humanih vrednosti i uticale da se konstituišu na širem planu i dođu do punijeg izražaja nove moralno-humane osobine boraca. Zato im s pravom dajemo značajno mesto i u oblasti revolucionarnog humanizma i morala. To činimo zbog njihovog značaja, jer je tu došlo do neposrednog i oštrog sudara nacionalnog neprijatelja i kvislinga sa oslobodilačkim oružanim snagama i narodom. Treba napomenuti da se ovde okupator javlja i kao spoljni intervent revolucije, a kvislinzi kao snaga kontrarevolucije. U njima su dominirala moralno-humana i revolucionarna dostignuća narodno-oslobodilačkog pokreta. Ostvarena su u praksi Neretve i Sutjeske humanistička shvatanja, jer su reči i dela predstavljali jedno. Čovek-borac je sveučio nadvladao svoje nagone, iako nikada u potpunosti. Kultivisao ih je i svesno upravljao njima: glad, žeđ, umor, nesanica, samoodržanje. Na širokom polju delatnosti borci su masovno potvrđivali svoje ljudske kvalitete revolucionara i humanista. Došlo je do gotovo totalnog angažovanja sopstvene ličnosti, što je predstavljalo heroizam, a svaka polovičnost u angažovanju značila je kukavičluk. Kroz aktivnost se ostvaruju usvojene slobodarske i revolucionarne ideje. Na vrhu lestvice tih vrednosti stajao je čovek: ranjenik, iznemogli borac, izbeglica, stanovnik terena na kome se vodila borba, drug sposoban za borbu, drugarica kao ravnopravni član društva, borac bez obzira na nacionalnu pripadnost, itd. To je vidljivo i iz jednog naređenja Vrhovnog komandanta u kome, pored ostalog, stoji: „Izbegavajte velike borbe i suvišne žrtve.”¹

Pošto se ovde govori o humanizmu u periodu rata potrebno je da ukažemo i odgovorimo na pitanje — da li rat može biti human? U načelu se mora negativno odgovoriti na ovo pitanje sa stanovišta proleterskog humanizma, jer se u ratu upotrebljavaju nehumana sredstva: čovek predstavlja sredstvo da se ostvari neki drugi cilj, čovek čoveka ubija, ruše se normalni uslovi u kojima je čovek ipak egzistirao, rat dovodi do dezorganizacije i dezintegracije društva, čovek ogrubljuje, dovodi do posledica (ubijanje, ranjavanje, razne bolesti), pojavljuju se razna psihička oboljenja, moralne deformacije se uvećavaju (devijatne pojave u ponašanju čoveka, ruše se mnoge moralne norme i sl.), ruši se čovekovo delo (uništavaju sredstva za proizvodnju, sredstva za život, uslovi stanovanja se pogoršavaju, opada životni standard, itd.). Sve su to trajno negativne posledice rata. Sa tog stanovišta bi trebalo svaki rat unapred osuditi.

Ali jedna dublja analiza našeg oslobodilačkog i revolucionarnog rata, i ne samo našeg, pokazuje da i rat može biti human ako se vodi protiv ropstva, nehumanih uslova ljudskog življenja, uništavanja, da čovek bude isključivo sredstvo za ostvarenje grupnih ekonomskih i političkih interesa vladajuće klase, itd., a za

¹ Naređenje Vrhovnog komandanta od 1. marta 1943. štabu 9. divizije. *Zbornik NOR-a*, t. II, 8, dok. 101.

afirmaciju viših ljudskih humanih, ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih vrednosti. A takav je bio naš revolucionarno-oslobodilački rat i zato s pravom govorimo o njegovoj humanističkoj suštini. Radnička klasa i narod naše zemlje bio je primoran da upotrebi oružana sredstva pošto je samo njima mogao da se oslobodi i ostvari moralne i humane ciljeve koje je sebi postavio. U tom smislu govorimo i o humanističkoj suštini Neretve i Sutjeske, u kojima je bila upotrebljena oružana sila kao odgovor na upotrebu nehumanih sredstava od strane okupatora i kvislinga za ostvarenje nehumanih ciljeva.

Od interesa je da ukažemo na odnos između vojne aktivnosti i humanističkih principa i ciljeva koji su ostvarivani u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Možemo smelo tvrditi na osnovu istorijskih izvora da je vojna aktivnost bila podređena humanističkim principa naše revolucije. Vojne operacije su istina bile uspješne, ali ostvarile bi se sa manje žrtava i teškoća da nije trebalo štiti i sačuvati živote ranjenika, bolesnika i izbeglica. Humanističke dužnosti su usporavale vojna dejstva, a što je bilo najvidljivije na Neretvi pa, u suštini, i na Sutjesci. Sigurno da ne bi došlo do kritične situacije u vreme bitke na Neretvi, posebno prema Gornjem Vakufu i Ivan-sedlu, a kasnije na samoj reci Sutjesci, da se nije radilo o ostvarenju humanističke dužnosti. Međutim, njeno ostvarenje istovremeno je doprinosilo jačanju i podizanju moralne snage jedinica Glavne operativne grupe NOVJ. Ovo uzajamno dejstvo humanizma i moralne snage doprinosilo je ostvarenju i vojnih zadataka, što je sve skupa dovelo do vojne, moralne, humane i političke pobjede u tim bitkama.

IZVORI HUMANIZMA

Izvore ispoljenog humanizma na Neretvi i Sutjesci treba tražiti u humanističko-moralnim i političkim ciljevima NOR-a. Borba se vodila protiv snaga starog društva, za nove socijalističke društvene odnose, a time i za više vrednosti: slobodu, čoveka kao subjekta društvenog kretanja, protiv eksploatacije, za nacionalnu i socijalnu ravnopravnost, za stvaranje socijalnih i ekonomskih pretpostavki za afirmaciju ljudskih vrednosti, za internacionalizam, itd. S obzirom na brojnost izvora, navodimo samo neke:

(1) Sazrelo je shvatanje o nužnosti preobražaja starog društva, o potrebi svestrane akcije za uništenje kontrarevolucionarnih snaga — nosilaca antihumanizma. U stvarnosti se još jednom potvrdila Marksova misao o ujedinjavanju eksploatatora, bez obzira na nacionalnost i trenutne parcijalne interese, jer klasna vladavina „nije više u stanju da se skriva pod nacionalnom uniformom“; i zaključuje „da su nacionalne vlade jedinstvene u borbi protiv proletarijata“.² U našim uslovima rata i revolucije — i pro-

² Marks — Engels: *Izabrana dela*, t. I, str. 519, izd. Kulture Beograd, 1949. godine.

tiv naroda, pošto su interesi naroda i radničke klase bili jedinstveni. Ustaše i četnici se na makro planu nalaze u jedinstvu, pod pokroviteljstvom okupatora, iako je na mikro planu svaki imao svoje posebne interese. Revolucionarne snage su im ugrozile globalne interese i zato se definitivno sporazumevaju za zajedničku borbu protiv naroda i ciljeva revolucije. Zajedno učestvuju u bici na Neretvi, izvršavajući naređenja okupatora. Četnici se konačno i definitivno deklarišu kao kvislinzi. Tu snage okupatora i kontra-revolucije doživljavaju veliki poraz, a to se posebno odnosi na četnika Draže Mihailovića.

(2) Borba za slobodu čoveka i društva stalni je izvor humanizma revolucionarnim borcima. Dominiralo je shvatanje da čovek i narod koji ugnjetava druge ne može ni sam biti slobodan. Zato je borba protiv svih oblika ograničenja slobode pojedinca i društva predstavljala humanistički zahtev za boljim životom. Ona se u datim socijalno-istorijskim uslovima na Neretvi i Sutjesci mogla ostvariti jedino borbom protiv neslobode i društveno-ekonomskih uslova koji je determinišu. Borci su bili svesni toga, pa su nastojali da stvore uslove za slobodu i svestranu afirmaciju ličnosti i kolektiva. S uzvicima slobodi i boljem životu borci su ginuli i jurišali polazući sebe „u puteve novog života”.³

(3) Linija Komunističke partije Jugoslavije sadržala je moralno-humanističke i socijalno-ekonomske vrednosne ciljeve i mogla je da okupi i organizuje otpor naroda okupatoru i kvislinzima, da usmerava borbu revolucionarnih snaga ka ostvarenju viših vrednosti: slobode, stvaranja novih društveno-ekonomskih odnosa, humane međuljudske i međunacionalne odnose, uverenost u sopstvene snage, mogućnost da čovek bude na višoj humanističkoj lestvici vrednosti, pravilnim i istinskim ljudskim odnosima među polovima i zasnivanju novih odnosa unutar porodice, nove revolucionarne vlasti — koja će obezbediti stečene tekovine i omogućiti da svi rezultati rada i aktivnosti budu u interesu čoveka — internacionalizam, itd. Ona je razvijala svest o neophodnosti borbe za oslobođenje zemlje i stvaranje socijalističkih društvenih odnosa, svest o višem sistemu vrednosti za koje se treba svestrano angažovati.

Humani i moralno-politički ciljevi mogli su biti ostvareni samo jačanjem moralno-političkog jedinstva oružanih snaga i naroda što je i bila jedna od osnovnih orijentacija u ostvarenju linije NOB-a i revolucije koju je definisala i avangardno ostvarivala KPJ. Takva moralno-politička i revolucionarna linija mogla je da okupi naše narode, da afirmiše proleterski moral i humanizam, koje je bogatila moralnim vrednostima NOR-a i moralnim shvatanjima jugoslovenskih naroda i narodnosti. Tim putem je politika doprinosila realizaciji morala i humanizma, a moral i humanizam su u praksi potvrdili revolucionarno-oslobodilačku i internacionalističku liniju Partije jugoslovenskih komunista.

³ Miodrag Milovanović Lune: *Od Neretve do Drine, Neretva, knj. 2, str. 219, izd. VIZ, Beograd, 1965.*

Progresivna klasa govori i dela u ime čitavog društva, u njen moral uključeni su svi univerzalni ljudski ideali koje vladajuća klasa nije spremna ni sposobna da ostvari. Politička linija naše Partije je ukazivala baš na ove ljudske ideale i zato je i postala opšti predvodnik svoje klase i naroda u celini. Kao progresivna snaga društva Partija je insistirala da se u sistem vrednosti nađu i svi tradicionalni humani i moralni zahtevi naših naroda, radničkog pokreta i revolucionarnih snaga drugih zemalja. Ona je istovremeno osmišljavala revolucionarna, humana, moralna i druga dostignuća u toku oružane borbe na određenim etapama njenog razvoja. Zbog toga su humnistički, moralni i drugi ideali i vrednosti nosili u sebi životnost i praktično-političku vrednost za neposrednu akciju ljudi u njihovoj realizaciji.

(4) Međusobni odnosi u NOV i POJ, kao i celokupnog NOP-a, bili su stalno izvorište humanizma i humanizacije boraca. Ti odnosi su zasnovani na principima proleterskog morala i humanizma, pa su povratno delovali na dalju humanizaciju i moralnost njenih nosilaca. Borac je mogao zajedno sa drugima da maksimalno razvije svoje praktične aktivnosti u toku borbenih dejstava i van njih, da se oseća kao stvaralačka ličnost, a izvesna nesloboda u datim uslovima dostojna je čoveka jer je slobodno odlučivao u izboru puteva svoje realizacije i aktivnosti radi ostvarenja veće slobode. Zato se svesno potčinjavao komandi, pošto je u ostvarenju vojnih dužnosti video i realizaciju svojih stremljenja.

(5) Odnos ličnost — kolektiv bio je postavljen tako da se ličnost osećala svojom, ali ne kao izolovani pojedinac, već u jedinstvu, skladnom življenju, zajedničkoj aktivnosti s drugima. Dominirala je svest da se lično može jedino ostvariti ujedinjavanjem pojedinačnog i stvaranjem kolektivnog. Iz ovoga proizlazi kolektivni svesni napor: odluka da se brane ranjenici, da se ostane na položaju, sa porukama da se na njih računa kao da su u punom sastavu. Tako je došlo do potpunog „slivanja ličnog s opštim“⁴ u toku borbi na Neretvi i Sutjesci. Ovako postavljeni odnosi mogli su da budu izvorište humanizacije pojedinaca i kolektiva. Sigurno da je to davalo borbenu, moralno-političku, ali i humano-moralnu čvrstinu i oslonac borcima u najtežim situacijama, a njih nije bilo malo na Neretvi i Sutjesci. Bila je i visoka svest kod boraca da se samo kolektivnom snagom mogu ostvariti ciljevi i pobediti brojni neprijatelj. To je na ovaj način izrazio ranjeni borac pišući da nosiocima ranjenika „klecaju kolena od napora i gladi, a oni nose i mene i druge, jer je to deo naše borbe — borba za sve i za jednog čoveka.“⁵

Autoritet i disciplina, koju je nametala vojno-politička situacija, nije isključivala samoinicijativu, stvaralaštvo i slobodu delovanja pojedinaca i kolektiva. Kroz to se vršila i socijalizacija

⁴ Peko Dapčević: *Druga proleterska divizija od Kolašina, preko Sutjeske, do Sjetline, Sutjeska, knj. 1, str. 98, izd. VIZ, Beograd, 1959.*

⁵ Radomir Šćepanović: *Zavoji od bukovog lišća, Sutjeska, knj. 1, str. 505.*

ličnosti putem prevazilaženja antagonizma između individue i društva, između egzistencije i esencije. Zbog toga pravilan odnos, koji je naročito došao do izražaja u ovim dvema bitkama, ima veoma široko značenje za revolucionarni humanizam.

(6) Antihumanizam neprijatelja bio je izvor humanizma revolucionarno-oslobodilačkog pokreta. To malo paradoksalno izgleda, ali je stvarnost bila takva da je iz zverstava neprijatelja nicao jedan novi humanistički pogled, a još više postupak, prema čoveku. Potvrdila se Marksova misao da se „civilizacija i pravda buržoaskog poretka pojavljuju u svoj zlokobnoj svetlosti kad god se robovi tog poretka pobune protiv svojih gospodara. Onda se ta civilizacija i ta pravda ispoljava kao neprikriveno divljaštvo i bezakonita osveta. Svaka nova kriza u klasnoj borbi između prisvajča i proizvođača bogatstva otkriva tu činjenicu u sve oštrijoj svetlosti”.⁶

Poznata su naređenja nemačke i italijanske vrhovne komande, kao i komande četnika i ustaša u kojima se traži uništavanje, razaranje, ubijanje, onesposobljavanje svih izvora za čovekov život. Izražava se i shvatanje kod okupatora da život pripadnika naših naroda angažovanih u oslobodilačkoj borbi ne vredi koliko i život fašiste, da je blagost u postupcima prema stanovništvu i zarobljenim partizanima zločin, itd.⁷ Praktično realizovanje ove politike uništavanja vidljivo je iz brojnih neprijateljskih izveštaja.

---

⁶ Marks — Engels: *Izabrana dela*, t. I, str. 513—514. *Kultura*, Beograd, 1959.

⁷ Navodimo samo neka dokumenta okupatora i kvislinga. U naređenju Zarije Ostojića, načelnika Dražine Vrhovne komande, upućeno Bajju Stanišiću, 25. februara 1943, stoji: „Zarobljene posle kratkog saslušanja pobiti.”

(*Po Vladimiru Dedijeru: Dnevnik (II)*, str. 365, izd. Jugoslovenska knjiga, Bgd., 1951)

U dnevnom izveštaju komande 6. italijanskog armijskog korpusa, od 13. juna 1943. godine, stoji: „Na sektoru Suha partizani su ostavili u nemačkim rukama 118 zarobljenika, koji su svi streljani (radi se o teškim ranjenicima — MM).”

(*Zbornik NOR-a*, t. IV, 14, dok. br. 158)

U uputstvu nemačke 118. lovačke divizije od 12. maja 1943. godine o odnosu prema stanovništvu krajeva gde će se izvoditi operacija „švarc” kaže se: „Trupe će prema stanovništvu koje se pokaže neprijateljski raspoloženo postupati sa brutalnom nemilosrdnošću i zaplenjivanjem postojećih zaliha i razaranjem napuštenih naselja oduzeti svaku mogućnost opstanka. Važni izvori vode, koji s obzirom na sopstvene potrebe i potrebe stanovništva ne budu razoreni, moraju se staviti pod stražu.”

(*Zbornik NOR-a* t. II, 9, str. 434)

Navodimo neke primere postupanja nemačkih fašista. „Talko su malog Milana, koji je imao svega 13 godina, tukli štapovima po glavi i boli u usta.” (*Slavko Cvoro: Mjesec i po dana u pivskoj pustinji, Sutjeska, knj. 1*, str. 516).

Jednog zarobljenog partizana bacili su na lomaču u plamen. (Vidi — Miloš M. Radović: „Smrt na lomači”. *Sutjeska, knj. 1*, str. 527).

Porodica Tomić iz sela Previša kraj Šavnilka „koja je brojala 8 članova, bila je uhvaćena i sva zajedno živa spaljena”.

(*Danilo Jauković: Durmitorski kraj u plamenu, Sutjeska, knj. 3*, str. 84, 88 — 89.)

Zločinački i rušilački akti neprijatelja izazivali su opravdanu i s pravom nazvanu „plemenitu mržnju” i to nije bilo u suprotnosti sa revolucionarnim humanizmom. Mržnja se ispoljava prema zločinu, nepravdi, neslobodi, rušilaštvu, upotrebi ljudi kao sredstvo za postizanje nemoralnih i nehumanih vojnih, političkih i klasnih ciljeva. Zato je mržnja prema neprijatelju bila u isto vreme značajan izvor humanizma boraca prema svojim drugovima i narodu. Ali to nije bila mržnja i prema zavedenom čoveku i zarobljenom neprijatelju.

Posle predaje Italijana u Jablanici mnogi su bili ranjeni i zadržani u ruševinama stare žandarmerijske stanice. Prilazi borac i kaže za jednog ranjenika: „Neprijatelj je a žao mi je da se muči”.⁸ Štab 3. bataljona 4. crnogorske brigade naredio je borcima da čovečno postupaju prema zarobljenicima, ali to nije bilo potrebno pošto su partizani i u ranijim borbama pokazali svoj humanizam.⁹

Razume se da je bilo i boraca koji su jedva uspevali da se uzdrže od primene nehumanih sredstava prema zarobljenicima koji su učestvovali u ubijanju pripadnika NOR-a, žena, dece i staraca. Mržnju i želju za osvetom obuzdala je naša Partija u slučajevima kad se radilo o zarobljenicima i zavedenim ljudima. Interesantno je navesti unutrašnju borbu između boraca, koji nisu uspevali da zadrže bes i obuzdaju sopstvenu želju za osvetom i onih koji su to uspeli. Uvek je pobeda bila na strani drugova koji su se zalagali da linija naše borbe bude „jača od ličnih raspoloženja.”¹⁰ Neprijateljstvom „ranjenicima je ukazivana lekarska pomoć”.¹¹ Prilikom oslobođenja Kalinovika zarobljeno je desetak četničkih ranjenika. Drugovi su ih uputili „seljačkim kolima za Foču”, jer nisu imali mogućnosti da ih sami leče.

U nemogućnosti da drže zarobljenike, posebno na Neretvi i Sutjesci, partizani su ih puštali na slobodu. O tome ima i izveštaja neprijateljevih komandi. Tako komanda 6. armijskog italijanskog korpusa u izveštaju od 15. juna 1943. godine javlja: „oslobođeni (!) su drugih 228 vojnika, bivših partizanskih zarobljenika”, a kao zahvalnost u izveštaju dalje stoji: „zarobljeno osam naoružanih lica, koji su streljani na licu mesta”.¹²

MANIFESTACIJE HUMANIZMA NA NERETVI I SUTJESCI

Po svojoj suštini Neretva i Sutjeska su evidentno pokazale snagu revolucionarnog humanizma i morala jedinica Glavne ope-

⁸ Joveta Bobičić: *Sa Trećim bataljonom Četvrte brigade, Neretva, knj. 3, str. 211.*

⁹ Vidi, o naređenju za postupanje prema zarobljenicima štaba Prve proleterske brigade, u članku Milivoja Katića: „*Mineri 1. brigade*”, *Neretva, knj. 2, str. 34.*

¹⁰ Veselin Bilanović: „*Kako je Saša postao skojevac*”, *Neretva, knj. 3, str. 235).*

¹¹ Rađovan Vukanović: „*Četvrta crnogorska proleterska brigada*”, *Neretva, knj. 2, str. 241.*

¹² *Zbornik NOR-a, t. III, 5 str. 431.*

rativne grupe i naroda. Iz široke skale humanističkih i revolucionarnih vrednosti ukazujemo samo na neke oblike kroz koje se manifestovao humanizam.

(1) Spasavanje ranjenih i bolesnih drugova predstavlja pre svega humanistički čin, gde se najdublje potvrdila vezanost čoveka za čoveka, afirmisalo revolucionarno borbena drugarstvo i ljubav prema životu. Ali ja bih to proširio, jer se ovde radilo o širim dimenzijama humanizma nego što se to često ističe. Naime, vođena je borba za čoveka i čovečno, za čovekovu slobodu, za nove temelje međuljudskih odnosa, više moralno-humanističke i socijalno-ekonomske vrednosti, a dominantnost „faktora ranjenik” samo govori o ostvarenju humanističke i moralne dužnosti boraca prema svojim drugovima, koje ne bi bilo bez razvijenosti humanističke svesti o višim vrednostima. Na Neretvi i Sutjesci se najbolje manifestovala ljubav prema čoveku — drugu: ranjeniku, izbeglici, poginulom, iznemoglom, posrnulom (odnosi se na zarobljene, zavedene trenutne protivnike), kolebljivcu, onima koji su uspeli da razumom kultivišu i usmeravaju svoje nagone, itd.

Humanistička dužnost bila je izvoriste hrabrosti da se odbrane ranjenici. Ginuli su zdravi, hrabri i iskusni borci za spas ranjenika, što daje poseban humanistički značaj Neretvi i Sutjesci. Zato su to i bile bitke „jedinstvene u svijetu” (Tito).¹³ I upravo činjenica da su na Neretvi „u izvjesnim slučajevima ginula dva do tri borca za jednog ranjenika još više je jačalo moral naše vojske.”¹⁴ Odnos prema ranjenom drugu umnogome je bio merilo posedovanja humanističko-moralne i revolucionarne svesti i odgovornosti. Inače kako da se shvati činjenica da su mnogi umirali pod nosilima, ginuli zajedno s ranjenim drugovima, odricali se hrane u korist ranjenih i bolesnih, itd.

Iznosimo samo dva karakteristična podatka koji govore koliko je dužnost spasiti ranjenike dominirala čitavim bićem boraca. Posle prelaska mosta na Neretvi, u vreme borbe za proširenje mostobrana, među borcima 3. bataljona 2. dalmatinske nikla je lozinka i odziv „Ranjenik — spasen”.¹⁵ Drugi podatak govori da je uslov za prijem u Partiju bio humanistički zadatak brinuti i boriti se za spas ranjenih i bolesnih boraca.¹⁶

Spasavanje ranjenika i bolesnika nije bio akt žrtvovanja zdravih drugova u ime nekog milosrđa, nego se to činilo kao shvatanje dužnosti, obaveze, odgovornosti.

U vreme Sutjeske se javlja problem humanističke dužnosti i fizičke nemogućnosti da se spase ranjeni, bolesni i iznemogli. Sukob u svakoj ličnosti bio je vidljiv i ostavio je neizbrisiv trag na celokupno kasnije ponašanje i revolucionarnu aktivnost boraca. S pravom se smatra da su to bili najteži trenuci kad se želi pomoći

¹³ J. B. Tito: *Predgovor u knjizi Neretva, knj. 1, str. 8.*

¹⁴ Isto

¹⁵ *Vidi: Neretva, knj. 3, str. 272.*

¹⁶ *Vidi: „Druga proleterska”, knj. 2, str. 459.*

drugu, ali se ne raspolaže potrebnim snagama. Veličina se pokazala sa humanističke strane, što su bili svesni da je situacija takva i da se u interesu nastavljanja oružane borbe mora žrtvovati jedan deo boraca — koji nisu mogli da se sami kreću. Teška odluka sa sadašnjeg stanovišta, možda delimično i nehumana, ali se drukčije nije moglo uraditi nego što je urađeno baš radi šire manifestacije revolucionarnog humanizma,¹⁷ nastavljanja borbe i stvaranja uslova za pobedu. Uostalom angažovana je bila 3. divizija NOVJ i čak delimično žrtvovana kako bi se izvršila humanistička dužnost: „Ona ni u jednom trenutku najkritičnije faze borbe na Sutjeski nije pokušala da odvoji svoju sudbinu od sudbine ranjenika koji su se sa njom probijali. U tome je njena moralna veličina, podvig njenih bataljona i brigada, podvig svih njenih boraca.”¹⁸

(2) Hrabrost se ispoljavala kao humanističko-moralan čin i vršenje revolucionarne dužnosti. Borba je aktivan odnos revolucionara prema okolini i situaciji u kojoj se našao. Hrabrost je bila i jedan od osnovnih kriterija vrednovanja boraca i izraz postignute humaniziranosti, moralnosti, drugarstva, revolucionarnosti, odanosti stvari NOB, razvijenosti mržnje prema nečovečnom u društvu i kod pripadnika neprijateljevih oružanih formacija, itd. U sebi je sadržavala svest i volju za pobedom, boljim živiljenjem, a ne fatalističko gledanje na život i smrt i ne vrednovanje života. Nije bilo namernog srljanja u smrt, nego se vodila borba organizovano, dosledno, uporno, odvažno i hrabro. Tako su drugarstvo i humanizam bili izvorište hrabrosti, ali i hrabrost postaje dokaz humanosti i moralnosti boraca.

Hrabrost se javljala i u menjanju uslova borenja, jer čovek — borac istupa kao aktivno, svesno biće koje nastoji da se realizuje u konkretnom humanističkom i moralnom činu. U tim nastojanjima postaje stvaralac, menja i preuređuje datost situacije Neretve i Sutjeske koliko je to bilo u njegovoj moći. Kroz to postaje hrabar u borbi protiv neprijatelja. Njegova hrabrost se ispoljava i u vladanju svojim nagonima, pa i u vitalnom nagonu za samoodržanjem. U uslovima skoro totalne gladi odluka da se poslednji zalogaj i gutljaji vode ustupe drugom sadržavala je u sebi hrabrost.¹⁹ Tako je vojnička hrabrost doživljavala obogaćenje i dobijala u širini i humanoj sadržini, afirmišući se kao: drugarstvo, ljubav prema životu, moralan čin, odanost ideji slobode i novog društva, mržnja prema zločinu, uništavanju, nepravdi i neslobodi. Kako se inače može tumačiti odluka da se izvuče sa položaja telo

---

¹⁷ Mnogobrojni su primeri, iz raznih izvora, koji govore o teškim trenucima rastanka boraca sa svojim teško ranjenim i bolesnim drugovima, koje nisu uspeli da spasu.

¹⁸ *Treća udarna divizija u bici na Sutjeski, Sutjeska, knj. 1, str. 179.*

¹⁹ *Dr Ivan Ribar: Moje uspomene sa Sutjeske, Sutjeska, knj. 2, str. 366—367, pored ostalog piše: „Mnogi od boraca ne samo naše Sedme divizije već i Kočine i Pekine, kad smo se našli blizu djelili su sa nama posljednje zalogaje hrane i gutljaje vode”.*

mrtvog druga i tom prilikom bude spreman da pogine.²⁰ Nabrajamo samo neke borbe vođene u ovim dvema bitkama bez ulaženja u poznate rezultate: Zaluševica u Lici, Drenovača više Bihaća, Prozor, Vilića guvno, Jablanica, Ivan-sedlo, most na Neretvi, Krstac, Glavatičevo, Vučevo, G. i D. Bare, Ljubin grob, Košur, Balinovac, reka Sutjeska, itd. Tu sami borci kolektivno odlučuju da se do kraja bore, iz čega je i proizašla kolektivna hrabrost, kao moralni i humani čin.

(3) Stvaralaštvo ličnosti kroz ispoljenu samoinicijativu u toku svakodnevnih borbi bilo je dokaz humanistički zasnovanih odnosa i shvatanja o ulozi svakog borca u jedinici. Čovek postaje središte inicijative, odgovornosti i stvaralaštva, koliko je to bilo moguće u postojećim uslovima. Takvu aktivnost tražila je vojno-politička situacija i odnosi uspostavljeni unutar Glavne operativne grupe, u redovima izbeglica, na slobodnoj teritoriji i unutar organizacija NOR i revolucije. Potreba svestrane angažovanosti i promenljiva situacija na položajima tražile su povećanu aktivnost. Masovna inicijativa pretvorila je Neretvu i Sutjesku u izvor stvaralaštva, smelosti i hrabrosti u donošenju odluka i preuzimanju odgovornosti, a iz toga je proizlazila humanost i moralnost. Svi su bili stavljeni u uslove da traže rešenja, a to je bilo jedino moguće kroz akciju, delatni čin. Situacija je bila takva da je borcima bilo „nepodnošljivo stajati u mestu”.²¹

U ovim bitkama tražila se celovita ljudska ličnost, koja se ispoljavala u svim domenima borbe i kroz to humanizirala, potvrđivala, pa i poricala. Razume se da su pojave poricanja bile retke, ali ih je bilo. Uslovi su bili takvi da su poređali s nemilosrdnom tačnošću „sve pojave i sve ljude po redu njihove prave vrednosti”,²² a to je doprinelo da se afirmišu novi kadrovi revolucionara. Sa stanovišta humanizma takav poredak stvari doprineo je da se svaka ličnost ispolji putem moralnog čina.

(4) Afirmacija ljudskog dostojanstva došla je do potpunog izražaja kod boraca, došlo je do potpunog moralnog pada okupatora i kvislinga. Borci su čuvali svoje ljudsko dostojanstvo, shvatajući to kao humanističku dužnost prema sebi i idejama za koje se bore. Ostali su u najtežim trenucima verni sebi i ideji revolucije, kolektivu i drugu, Partiji i narodu. Ostati i boriti se kao čovek, kad se drugim sredstvima ne može doći do slobode i socijalizma, u uslovima potpune dehumanizacije čoveka i društva koju je izvršio okupator i jugoslovenska izdajnička buržoazija — mogao je samo borac s razvijenim ljudskim revolucionarnim dosto-

---

²⁰ „Na čelu su bili Spasije i Slavko. Ispod samog vrha naišli su na talijanske rovove. Talijani su ih iznenadili. Slavko je izgubio oko, a Spasije je bio smrtno pogođen. Sve se to zbilo ispred samih rovova nadohvat bombi. Ranjenom Spasoju priskočio je Savo Nikaljević da ga izvuče. Talijani su ponovo zapucali i Sava je poginuo noseći na leđima već mrtvog komesara”. (*Savo Burić: Kako smo prelazili Drinu, Prva proleterska, knj. 2, str. 205, izd. VIZ, 1963.*)

²¹ Miroslav Bojić: *Sutjeska u dnevniku jednog partizana, str. 36, izd. Omladine, Beograd, 1958.*

²² Ivo Dončević: *Bezimeni, str. 46, izd. „Zora”, Zagreb, 62.*

janstvom. Retki su bili oni koji su sticajem okolnosti zarobljeni od neprijatelja i streljani — da su se tom prilikom ponižavali. Po padu u zarobljeništvo nastavili su da se bore moralnom snagom.²³ U nevolji koja nas je pritiskivala na Sutjesci „sa svih strana, svi izgledamo dostojanstveni, hrabri i izdržljivi“²⁴

Čovek je bio raščovečen i ponižen i trebalo ga je očovečiti i podići njegovo dostojanstvo. Na tome su bili angažovani svi činovi moralno-političke i vojne aktivnosti. Ali i borci se bore „da se sruše svi odnosi u kojima je čovek uniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće“ (Marks)²⁵ i u tom nastojanju oni su i uspeli.

U vezi sa dostojanstvom postavlja se i pitanje samonegacije života — samoubistva. Prostor ne dopušta da se na ovom problemu, veoma karakterističnom za Sutjesku, duže zadržimo, pa zato postavljamo neke probleme prilazeći im sa stanovišta humanizma. Revolucionarni humanizam se zalaže za afirmaciju života i zato negativno vrednuje samonegaciju ličnosti. To je na globalnom planu, ali na pojedinačnim primerima mora se to opravdati kao čin čuvanja dostojanstva. S pravom je Černiševski govorio, a sa čime se slaže i Plehanov „da je smrt za čoveka koji je navikao da poštuje sebe mnogo lakša od poniženja.“²⁶

Ranjenici, bolesnici i iznemogli borci vršili su samoubistva radi čuvanja dostojanstva, kao protest protiv sadizma i nasilja neprijatelja. Istovremeno je to nastavak borbe moralnom snagom i dokaz bezgranične odanosti stvari revolucije i NOB, dokaz moralnosti i humanosti. Samoubistva nisu bila rezultat pesimizma, panike, nevrednovanja života, gubljenja vere u konačnu pobjedu, nedostatka podrške drugova, sumnje u ideje revolucije i sl. Mada ne treba negirati i činjenicu pojedinačnih slučajeva duboke krize ličnosti, straha pred svirepošću neprijatelja, elemenata sumnje u mogućnost pozitivnog rešenja bitke na Sutjesci.

U takvim slučajevima etičko i humanističko vrednovanje samoubistva mora biti negativno vrednovano. O tome govori i slučaj oštre kritike upućene politkomesaru čete koji je posle prelaska Neretve bio opkoljen sa jedinicom. Izvršio je samoubistvo, a većina boraca sa komandrom čete na čelu se spasla. S pravom je ovaj akt vrednovan kao kukavičluk. Ne treba zanemariti ni pojave apatije i ravnodušnosti koja se graniči u pojedinim slučajevima sa gubljenjem svake volje i smisla za egzistiranje. O apatiji pišu i drugi učesnici ovih bitaka, među njima i Pero Morača u svojim sećanjima na 7. krajišku brigadu.²⁷ Međutim, smatramo da smo u pravu ako zaključimo da među različitim motivima sa-

²³ Nemci su u martu 1943. zarobili jednog iznemoglog borca koji je odbio da ide u Konjic i uzviknuo „Smrt fašizmu — sloboda narodu!“ Tu su ga i ubili. Vlatko Lazarević: *Od Bihaća do Nevesinja*, Neretva, knj. 3, str. 426).

²⁴ Miroslav Bojić: *Sutjeska u dnevniku jednog partizana*, str. 35—36.

²⁵ K. Marks: *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*.

²⁶ Po Plehanovu: *Iz filozofskih radova*, str. 328, izd. Naprijed, Zagreb, 1962.

²⁷ Pero Morača: *Sa Sedmom krajiškom*, *Sutjeska*, knj. 2, str. 220.

moubistava sigurno ih je najmanje bilo kao rezultat apatije, gubljenja vere u sopstvene snage, besperspektivnosti, kukavičluka, bežanja iz stvarnosti, itd. O tome govore i mnogi primeri držanja ranjenika koji su se dogovorili da u slučaju da ih neprijatelj iznenadi ne dopuste da ih mrcvare, „već da se ručnim bombama i pištoljima borimo do poslednjeg metka”, piše u svojim sećanjima Bogdan Vujošević, tada teški ranjenik, i zaključuje: „Da poginemo prsa u prsa onako kako to nama dolikuje”.²⁸

(5) Humanizam u zaštiti izbeglica i zbegova od strane Glavne operativne grupe i partijsko-političkih i drugih organa NOB i revolucije narodnooslobodilačke vlasti i vojnih vlasti na terenu pokazao je stepen međusobne veze naroda i NOV. Jedinice su vodile teške borbe za spas izbeglog naroda Like, Korduna, Banije, Bosne, Crne Gore i dela Hercegovine. Ogromna masa naroda bežala je ispred neprijatelja koji je nadirao. Izbeglice je trebalo smestiti, prihvatiti, štititi, organizovati ishranu, a borbom obezbeđivati da ne postanu žrtve zločinačkih akata okupatora i kvilslinga. Partijski organ „Borba” je pisao da je veliki zadatak komunisti i svih ostalih činilaca da se založe i pokažu odgovarajuću brigu prema onima koji su krenuli sa svojom vojskom tražeći jedini spas u zajedničkoj borbi.²⁹

Vrhovni štab NOV i POJ je naredio svim jedinicama Glavne operativne grupe i vojnim vlastima da zajedno s NOO i odborima izbeglica organizuju smeštaj i ishranu naroda, jer „naše pozadinske vojne vlasti moraju pokazati maksimalnu predusretljivost i pružiti im najsvestraniju i najusrdniju pomoć”.³⁰ Veselin Masleša, član Izvršnog odbora AVNOJ-a, u listu Borba, pod naslovom „Komunistička partija to traži!”, zahteva: „svi komunisti, svaki član naše Partije moraju i ovde biti prvi. Njihova pomoć mora biti prva i najveća, njihova ljubav najtoplija, njihova solidarnost najčvršća.”³¹ Teški uslovi povlačenja i borbe nisu slomili duh otpora izbeglog naroda, već je došlo do potpunog slivanja sa borcima u jedinstveni borbeni kolektiv Neretva i Sutjeska. Svi su postali jedno. Vodila se borba za život protiv smrti koju je sejavao neprijatelj. Izbeglice su pomagale u prenošenju ranjenika, nosile municiju borcima na položaje, pomagale u otkrivanju neprijateljskih špijuna i petokolonaša — jednom rečju, učestvovala u svim oblastima borbe. U toj zajedničkoj borbi, uzajamnom poštovanju, zajedničkim naporima u savlađivanju teškoća, ispoljenoj solidarnosti i međusobnoj pomoći humanizirani su i moralno-politički jačali odnosi između naroda i boraca.

(6) Moralno-humano lepo u ponašanju i odnosima bilo je konstantno prisutno u međusobnim odnosima da se surova stvarnost učini boljom i humanijom. Male drugarske pažnje, poštova-

²⁸ Bogdan Vujošević: *Sa ranjenicima na Neretvi i Sutjesci, Prva proleterska, knj. 2, str. 274.*

²⁹ Vidi: *Istorijski arhiv KPJ, t. I, 2, str. 419—420, izd. IO CK KPJ.*

³⁰ *Zbornik NOR-a, t. II, 8, str. 83.*

³¹ *Istorijski arhiv KPJ, t. I, 2, str. 419—420.*

nje ličnosti, ukazivanje pomoći kad je najpotrebnija, priznanje drugovima za postizanje uspeha, zajedničke radosti i tuge, podrške rečju i delima u toku borbi i marša, loženje vatre iznemoglim i ranjenim drugovima, pokrivanje delovima odeće i obuće i davanje drugu i mnoge druge naizgled sitne pažnje imale su velikog uticaja na ublažavanje teškoća i održavanje čovečje snage. Vojno-politička situacija tražila je izuzetne napore i samoodricanja od svakog učesnika. Stalna nervna napetost, nedovoljna ishrana i zamor razdraživali su borce kojima je od silnog uzbuđenja treperio svaki nerv i zastajao dah, kad se rešava pitanje biti ili ne biti. U takvim uslovima ostati moralno human u ponašanju je velika stvar i dokaz dostignuća u humaniziranju sopstvene ličnosti. Borci govore: „Nalazimo samo vremena da se zaustavimo i ranjenicima kažemo koju utešnu reč”.³² Prođe drug „tako vedar i pun života, prođe kao Miladin i dušu razvedri a snagu povrati”,³³ piše u svojim sećanjima lekar Saša Božović. U tim teškim danima Vrhovni komandant nalazi reči podrške borcima, a pesniku Vladimiru Nazoru, partizanskom borcu, „posla na dar oveći broj jabuka, što se u ustima same rastapaju, i tri kutije vitamina”.³⁴ U bolnice navraćaju komandanti, politkomesari, narod, borci, a Koča Popović „ostavio je bolnici sve namirnice koje su se zatekle kod prištapskih jedinica, pa i svoju večeru”.³⁵ Tako se u toj humanoj atmosferi i lepoti drugarske pažnje i ponašanja razvijao neodoljivi duh uzajamnog poštovanja i poverenja „među ljudima i u ljude”.³⁶

(7) Solidarnost u borbi, u gladovanju, u podnošenju teškoća, u naporima, u rešenosti da se ostvare dužnosti bila je manifestacija humanizma boraca. Jedinica jedna drugu smenjuje, podržava, traži da ne izostanu jedna iza druge, raduje se uspesima bez obzira ko ih postiže, prihvataju se, obezbeđuju izvlačenje, itd. Ako se ima na umu da su jedinice Glavne operativne grupe sastavljene bile od raznih nacionalnosti, onda je kroz solidarnost dolazila do izražaja i internacionalistička svest boraca. Solidarnost se ispoljavala i u zajedničkom gladovanju, pošto je bilo unekoliko „lakše što svi jednako gladujemo”.³⁷ A Vladimir Nazor je u svom dnevniku „S partizanima 1943—1944” zapisao: „Vjerujem da samo zajedničke patnje i zajednička stradanja, potreba zajedničke obrane i zajedničkog otpora zbližuju i izjednačuju ljude”.³⁸ Svaka nesocijalna pojava narušavala je solidarnost, a to se ogledalo na me-

³² Mičo Đurović: *Sa 3. četom 3. bataljona 4. brigade, Neretva*, knj. 3, str. 240.

³³ Saša Božović: *U sanitetu Druge proleterske, Sutjeska*, knj. 1, str. 396—397.

³⁴ V. Nazor: *S partizanima 1943—1944.*, knj. 1, str. 95.

³⁵ Vita Cvetković: *Svi su bili u borbenom ešelonu, Sutjeska*, knj. 3, str. 153.

³⁶ Dragiša M. Ivanović: *Sjećanje na Petu crnogorsku, Sutjeska*, knj. 2, str. 379.

³⁷ Luka Božović: *Omladinci na Balinovcu, Sutjeska*, knj. 1, 476.

³⁸ V. Nazor: *S partizanima 1943—1944.*

đusobnim odnosima, hrabrosti i humanosti. Zato su i oštro kritikovani pojedinci kod kojih se pojavio egoizam bilo u kom vidu ili neka nedruštvena crta ponašanja. Ostvarivana je veoma široka solidarnost između ranjenih, bolesnih i zdravih boraca. Poseban vid solidarnosti manifestovao se između zbegova i boraca i između izbeglica i naroda terena na kome su vođene borbe.

Da zaključimo. Visoka moralno-politička svest o idealima i humana dela bili su izvor snage revolucionarnog pokreta i njegovih oružanih snaga. Uloga KPJ ostvarivala se i na planu razvijanja humanizma a Neretva i Sutjeska su najbolji dokaz uspeha od strane Vrhovnog komandanta podizalo je moralnu snagu boraca, ali i humano postupanje bilo je primer koji su sledili svi učesnici borbi na Neretvi i Sutjesci.

Na Neretvi i Sutjesci stvorene su kapitalne moralno-humane vrednosti, afirmisan je i obogaćen proleterski sistem vrednosti na čijoj se najvišoj lestvici nalazi čovek, srušene su iluzije kontrarevolucionarnih snaga i okupatora o mogućnosti uništenja snaga revolucije oružanim putem. Još jednom se pokazalo da se za nehumane ciljeve mora služiti nehumanim i moralno niskim sredstvima. Jugoslovenska buržoazija je još jednom potvrdila svoju anacionalnu prirodu, jer je nacionalne interese podredila klasnim. Jugoslovenski proleterijat je postao stvarna i jedina društvena snaga koja je, u savezništvu sa seljaštvom i angažovanjem progresivno orijentisane inteligencije, mogla da ostvari ciljeve revolucije i izbori stvarnu socijalnu i nacionalnu ravnopravnost kao uslov za fundiranje osnova radi realizacije i ekonomske jednakosti.

Na kraju treba istaći činjenicu da naša istoriografija i društvene nauke još nisu dosegle do dubine humanističkih i opšte-ljudskih vrednosti onoga što nazivamo delima i ljudima Neretve i Sutjeske. Nalazimo se tek na početku u oblikovanju i naučnom zasnivanju stvorenih vrednosti i ovaj napor da se bar delimično ukaže na probleme treba shvatiti kao pokušaj izvesne sistematizacije nekih moralno-humanih i socijalnih vrednosti stvorenih u jednom od najtežih, ali i najslavnijih perioda novije istorije naših naroda.

Profesor
Milan M. MILADINOVIĆ